

A RITTBERGI (VÉGVÁR/TORMAC) REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG KETTŐS MEGALAPÍTÁSA 1786-BAN ÉS 1794-BEN¹

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

Protestant settlers could settle in the Banat under organised conditions only after 1781. Reformed settlers spoke German or Hungarian as a mother tongue. The parish of Rittberg was first founded by people whose native language was German, but the establishment of this settlement turned out to be unsuccessful as the congregation was dissolved a couple of years later. Afterwards, Hungarian Calvinists settled in the village in 1794, who managed to organise a parish that is still active. However, the foundation of the new parish did not go without problems because its financial status was quite instable. In addition, as compared to older congregations, the practice of religious life showed signs of a looser discipline.

BEVEZETÉS

Rittberg történetének feldolgozása igen szegény, mert önálló monográfia helyett eddig csak Szmidá Lajos és Nikolényi István füzetecskéje jelent meg róla, viszont a település unikális jellege miatt sok kutató kitért a falu történetének néhány mozzanatára.² Leginkább a Bánát betelepítésével kapcsolatos munkák említik a nevét, mert kevés protestáns telepes falu jött létre ezen a területen, hiszen 1781-ig kifejezetten tiltották reformátusok és evangélikusok szervezett letelepedését.³ Viszont a Türelmi Rendelet kihirdetése után protestáns telepesek is megjelentek a Bánátban, amelynek

eredményeként német ajkú evangélikusok és reformátusok alapították meg Rittberget, de letelepedésük nem volt sikeres, ezért helyükre Békés Csanád, Csongrád és Heves vármegyéből magyar anyanyelvű reformátusok érkeztek.⁴ A falu a kutatók figyelmét azzal is magára vonta, hogy nyelvi szigetet képzett a Bánát soknemzetiségű világában, hiszen a német ajkú telepesek elmenekülése után, teljesen magyar nyelvű faluként alakult újjá.⁵ Egyháztörténeti szempontból is érdekes, mert a Békési Református Egyházmegye tagja lett, amely olyan nagy egyházmegye volt, amelynek nagysága Belgium nagyságával vetekedett. Talán az óriási földrajzi távolságok is közrejátszottak abban, hogy Kis Bálintot kivéve nem kutatták még a rittbergi református egyház történetét, noha a Királyhágómelléki Református Egyházkerület monográfiája többször is megemlíti a települést, és a magyarság bánáti kulturális emlékeit összegyűjtő kötet is pár mondatot szentel a rittbergi egyházközség történetének.⁶ Sajnos a pozitivista történetírói iskola képviselője, Barcsa János is csak néhány sorban foglalja össze az egyházközség múltját, ezért nem véletlen, hogy a Bánát vallási és etnikai sokszínűsége egyre több tudományág érdeklődését kelti fel, és megpróbálják a lassan eltűnő szokásokat, hagyományokat dokumentálni.⁷

A korabeli források sehol sem használják a település megnevezésére a Végvár elnevezést, amely egyáltalán nem meglepő, hiszen csak 1892-ben kapta a község a Végvár nevet.⁸ Annak ellenére, hogy a református egyházközség magyar nyelvű volt, a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben következetesen Rittberg néven említik a gyülekezetet, amely azt mutatja, hogy a lakosság kicserélődése miatt nem tartották fontosnak megváltoztatni a falu nevét.⁹

A német név és a magyar nyelvűség párhuzamos együttélése felveti azt a kérdést, hogyan jött létre ezen a területen magyar anyanyelvű református egyház. Ennek megválaszolásának érdekében meg kell vizsgálnunk, milyen források állnak a rendelkezésünkre és milyen volt a korabeli egyházkormányzás. Ezt követően meg kell néznünk a protestánsok Bánátba való betelepülésének történetét. Ezután végre ráterhetünk a rittbergi egyházközség megalapításának körülményeire.

FORRÁSOK

Sajnos az elmúlt kétszáz évben elkallódtak a Rittbergi Református Egyházközség legkorábbi jegyzőkönyvei, viszont nagyjából sérülésmentesen fennmaradtak a Békési Református Egyházmegye és a Tiszántúli Református Egyházkerület 1781–1821 közötti iratai, amelyekben sok újdonság található Rittberggel kapcsolatban.

A református egyházközségek szempontjából az anyakönyvek, a presbiteri jegyzőkönyvek, a kurátori számadások, az esperesi körlevelek és a felsőbb egyházi hatóságokhoz szóló beadványok azok, amelyekből rekonstruálni lehet egy-egy egyházközség történetét. Ezeket egészíthetik ki az egyházmegyei iratok, mint például az egyházlátogatási jegyzőkönyvek vagy az egyházmegyei közgyűlési jegyzőkönyvek.

Természetesen világi hatóságok iratai is fontosak az egyháztörténet szempontjából, esetünkben Temes vármegye közigazgatási iratai, valamint a telepítést irányító Magyar Kamara Bánátra vonatkozó iratai.¹⁰

Ilyen teljességre sajnos nem volt alkalmam törekedni, mert a rittbergi egyház első iratai elvesztek. A német gyülekezetnek semmilyen jegyzőkönyve nem maradt fenn, de a magyar gyülekezet protokolluma is elveszett. Ma sem Rittbergen, sem Temesváron, sem Debrecenben nem fellelhető az első jegyzőkönyv, de minden bizonnyal létezett, mert több adat is utal erre. Ezek közül a legmeggyőzőbb az 1794-ben nyitott halotti anyakönyv, amelyhez hozzákötötték az 1811-ben megkezdett körrendeleti jegyzőkönyvet. Ez azért fontos, mert ez bizonyítja, hogy 1811-ben már külön protokollumba vezették a püspöktől és az esperestől érkező rendeleteket, és az anyakönyvezést is önállóan vezették. Márpedig, ha az anyakönyvet és a körleveleket külön-külön vezették, akkor minden bizonnyal a presbiteri gyűlések határozatait is önálló kötetben rögzítették.¹¹ Igaz ugyan, hogy az 1794-ben nyitott keresztlési anyakönyvben egyházkormányzati határozatokat is bejegyeztek (például gondnok- és harangozó választása), de nem valószínű, hogy a keresztlési anyakönyvben alig néhány lap terjedelmet kitevő feljegyzések az egyházközség összes döntését tartalmazzák.¹²

Annak ellenére, hogy nem áll rendelkezésünkre minden forrás, úgy gondolom, hogy az egyházmegyei és egyházkerületi forrásokból is betekintést nyerhetünk a végvári reformátusok életébe, miközben a gyülekezeti iratok és a Bánát betelepítésével kapcsolatos levéltári dokumentáció sokban módosíthatná az alábbiakban bemutatandó eseményeket.

A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyház-igazgatási egységbe. Az itt élő kálvinisták alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a nagyobb városokban az általunk vizsgált időszakban még nem jöttek létre egyházközségek: az aradi, a temesvári és a nagybecskereki gyülekezetek egytől-egyig 1821 után alakultak meg. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a Carolina resolutio alapján jött létre, ekkor összesen huszonnégy egyházközségből állt.¹³

A Türelmi Rendelet, majd az 1791. évi 26. törvény életbe lépésével alapvetően megváltozott a református egyház helyzete: a katolikus elnyomás fokozatosan csökkent, és a református egyház gyarapodásnak indult. II. József kudarcba fulladt török háborúja az egyházmegyét is érintette, hiszen több egyházközség közel feküdt a harcok helyszínéhez. A békekötést követően a helyzet normalizálódott, az egyházmegye határainak módosításáig, 1821-ig folyamatosan fejlődött.¹⁴

Vizsgált periódusunk során az egyházmegye folyamatosan növekedett, mert több új egyházközség alakult meg. Ezek egy része a Bánátban letelepedett protestánsokból szerveződtek meg, másik része pedig kertésztelepülésként jött létre. 1821-ben a következő egyházközségek tartoztak az egyházmegyéhez: Ágya, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Doboz, Erdőhegy, Fekete-gyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Körös-tarcsa, Liebling, Magyarittele, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentés, Torontál-vásárhely, Vadász, Vésztfő.¹⁵

PROTESTÁNSOK BETELEPÍTÉSE A BÁNÁTBA

A Temesi Bánság fennállásáig (1779) a kormányzat alapvetően német anyanyelvű katolikus telepéseket igyekezett erre a területre letelepíteni, kiegészítve a törökök elől idemenekült román és szerb lakosságot. 1779-ben viszont újjászervezték a vármegyét, ezáltal a magyar közigazgatás irányítása alá került területen fokozatosan megjelentek a magyar földművesek is.¹⁶ A 18. század végén a lutheránus egyház valamivel erősebb volt a Bánátban, mint a kálvinista egyház, amely valószínűleg összefüggött a gyülekezeti tagok etnikai hovatartozásával is, hiszen II. József szívesebben telepített be német anyanyelvű telepéseket, mint magyarokat.¹⁷

1787-ben az egyházkerület arra utasította Szőnyi Benjámint, hogy a Temesvár körül keletkezett új református gyülekezeteket vegye föl a békési egyházmegyébe.¹⁸ A rittbergi reformátusok megtelepedésével nagyjából egy időben három másik anyaegyházközség jött a Bánátban létre. Ezek időrendi sorrendben a következők voltak: Magyarittele (1786), Liebling (1791), Rittberg (1786/1794) és Debelliács (1794).¹⁹ Az önálló egyházközségeken kívül szórványok is kialakultak, mint például a német ajkú Frantzfelden.²⁰ Sajnos az is előfordult, hogy nem sikerült a gyülekezet megszervezése: 1819-ben Szintáron lemondtak az önálló egyház alakításáról, mert a lakosság a gyenge termőföld miatt elvándorolt: *„Én az általam instált, Bánátban kezdetett Szintári talán leendő reform szent eklézsiát nemigen régen személyesen meg mérvénn, és ottan mindeneket jól meg vizsgálván, úgy találtam, hogy abból vagy soha sem leszen eklézsia, vagyha leszen is, igen igen csekély, mint Csejt, vagy talán olyan sem. A hely sem alföldi magyarnak, hanem oláhnak való hegy, völgy, s erdő a határa is igen kitsi, s ez életre nézve terméktelen hegyi föld. Nem volt még akkor több benne 15 reform. ujj lakosoknál, de ha egészen meg szálják is, nem lehet több benne 31 földes gazdánál. Olyan helyen pedig földetlen ember sem sok élhet.”*²¹

Magyarittele már a 18. század elején is részben lakott település volt, de 1781-ben magyar földesúr kezébe került a falu, amelynek során Kiss Izsák Békés vármegyéből református magyarokat telepített ide be, akikkel együtt jött a lelkesűk, Boros István is. Később Boros 1794-től egészen 1805-ig Rittbergen szolgált lelkipásztorként.²²

Liebling az 1784–1787 közötti német telepítési hullám során jött létre, a lakosság túlnyomórészt evangélikusokból állt, de 1791-re annyi német nyelvű református is betelepült, hogy az egyháztagok önálló gyülekezetet szerettek volna létrehozni. Első lelkészjelöltjük Bodó János volt, akit viszont az esperes alkalmatlannak talált a feladatára. Őt követte Jakob Hederici, aki 1792-ben átköltözött Rittbergre. Mivel a két település közel fekszik egymáshoz, nem meglepő, hogy Liebling 1806-ig Rittberg filiája lett.²³ Debelliács a katonai határőrvidékhez tartozott, 1794-ben a kincstár telepített ide Hódmezővásárhelyről, Makóról, Szentesről, Magyarittebéről és Gyomárról református magyarokat. A helyi egyház hivatalosan 1799-ben alakult meg, az alapítás előtti években a magyarittebei lelkész szolgálta ki a szentségeket, de amennyiben nem tudott eljutni a településre akkor a környező községek evangélikus vagy katolikus papjai látták el a feladatokat.²⁴

Rendelkezésünkre áll a debelliácsi egyház megszervezésének egyik fontos dokumentuma, amelyben 1795-ben Szentmiklósi Sebők Sámuel esperes utasította Szalay Pál szentesi lelkészt, hogy személyesen látogassa meg a községet. Ebből az utasításból egyértelműen kiderül, mire ügyeltek új gyülekezet szervezésekor: feltűnően nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a szentségek kiszolgáltatásához szükséges klenódiumok biztosítását Rittberg és Liebling esetében a kincstár már magára vállalta, ezért Debelliácson is szükségesnek tartották ezt elérni. Igyekeztek azt is elérni, hogy legyen működő presbitérium, illetve ha az nincs, akkor legalább egy gondnok. Fontosnak tartották legalább minimális egyházfegyelem betartását, amely egyelőre kimerült a rendszeres templomba járás ellenőrzésében. A többi telepés faluhoz hasonlóan itt is ígéretet kaptak parókia és templom építésére, amelynek megvalósulását figyelemmel kísérték. Minél előbb állandó lelkészt szerettek volna állítani a településre, ezért meg szeretnék volna tudni, milyen pénzületi és természetbeli szolgáltatások vállalására hajlandó a lakosság.²⁵

Ez a fentebb ismertetett utasítás sokat segít abban, hogy megérthessük a rittbergi református egyházközség létrejöttének körülményeit. Amint látható Szentmiklósi nagy hangsúlyt fektetett a gyülekezetépítésre, az egyház anyagi biztonságának megteremtésére, és a látható egyház jegyeinek gyakorlására (például templomba járás). Úgy gondolom, a gyülekezetépítés, az anyagi helyzet és a hitélet elemzése kellően megvilágítja a rittbergi egyházközség létrejöttét is.

A RITTBEGRI EGYHÁZKÖZSÉG KETTŐS MEGALAPÍTÁSA

Tudjuk, hogy Rittberget először német ajkú katolikus és evangélikus telepések alapították 1786-ban, de ők néhány év múlva elmenekültek a faluból, mert a környező községek román lakosai folyamatosan zaklatták őket. Ennek ellenére a katolikus egyház nem szűnt meg, bár 1791-ben plébániáját Vecseházához csatolták. Az evangélikus gyülekezet viszont 1801-re teljesen megszűnt. 1810-ben a kincstár Luis Victor

Meriadec de Rohan Guemeni francia hercegnek adta el a települést, aki ismét meghívott ide katolikus és evangélikus családokat is. A falu viszont ekkorra már majdnem homogén református lakosságú volt. Sőt! A Bánátban ritkaságszámba menően olyan nyelvi szigetet képzett, ahol a népesség 95% magyar anyanyelvű volt. A kálvinisták 1794-ben Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyékből érkeztek, és annyira erőnek bizonyultak, hogy vissza tudták verni a románok szűnni nem akaró zaklatásait.²⁶ Ilyen körülmények között igazi sikertörténetnek tűnik a rittbergi gyülekezet építése, de nézzük meg, mit mondanak erről a források!

A magyar reformátusok megérkezése időpontjában az egyházközség zűrzavaros állapotban volt. Fentebb említettük, hogy Jakob Hederici 1792-ben átköltözött Lieblingből Rittbergre, ami azt jelenti, hogy német ajkú reformátusok is voltak Rittbergen. Tehát már 1791 előtt (valószínűleg 1786-ban) az evangélikus és katolikus telepésekkel együtt reformátusok is érkeztek. Az egyházmegye tudott erről, mert 1793-ban elkezdték előkészíteni a rittbergi gyülekezet bekebelezését az esperességbe,²⁷ de ez meghiúsult, mert mire a helyszínre érkezett az esperes, kiderült, hogy a telepések elhagyták a falut.²⁸ 1794-ben maga Hederici is visszatért Lieblingbe, majd még ugyanabban az évben Bácskába költözött.²⁹ A magyarok megérkezése után a lieblingi atyafiakkal sok gondjuk lett a rittbergieknek. Az egyik probléma nyelvinek volt tekinthető, mert az új lelkész, Boros István igencsak hadilábon állt a német nyelvvel, miközben ki kellett szolgálnia a lieblingi német kálvinistáknak a szentségeket. Ez állandó feszültség forrása lehetett, hiszen tolmácsok nélkül képtelen volt szót érteni hittestvéreivel: *„Illyenkor is pedig a tolmácsok csak olyanok voltak, a micsodásokat hamarjába kaphattunk, néhányszor csak ott szolgáló rittbergi gyermekek, a kik vagy a magyar, vagy a német nyelvet csak felényire is alig értették. Könnyen meg eshetett azért, hogy sem az én kérdésemet, sem az ő feleletjeket nem a maga igaz értelmébe adták által”*.³⁰

A másik probléma felekezeti volt, mert a lieblingi evangélikusok igyekeztek a reformátusokat saját vallásukra téríteni, bár arra is volt példa, hogy az evangélikus lelkipásztor kiszolgáltatta református szertartás szerint az úrvacsorát.³¹ A probléma megoldása 1806-ban sikerült, mert ekkor Bazel kantonból Johann Gysin érkezett Lieblingbe, aki önálló gyülekezetté szervezte a német ajkú közösséget.³² Ebben az időszakban Rittbergben lelkészváltás történt, mert Boros István 1805-ben meghalt. Ezt követően az Arad vármegyei Vadászról járt ki a lelkipásztor a szükséges teendők elvégzésére, majd 1806-ban állandó lelkészként elfoglalta állását Kutasi József.³³ A két új prédikátor megérkezésével megoldódott a feszült helyzetet, mert 1807-ben Lendvai János hódmezővásárhelyi lelkipásztor az egyházlátogatás során azt tapasztalta, hogy a kedélyek megnyugodtak.³⁴

A Békési Református Egyházmegye legnagyobb lélekszámú gyülekezete a hódmezővásárhelyi volt, ahol 1798-ban 10 000 lelket számoltak össze.³⁵ Ezzel szemben Rittbergen 1814-ben 887, 1816-ban 753 személy vallotta magát kálvinistának.³⁶

Nyilvánvalóan egy telepés falu esetében sokkal kisebb lakossággal kell számolnunk, mint egy mezőváros esetében, feltűnő viszont, hogy a letelepedés követő nyugodt időszak után hirtelen jelentős mértékben csökkent a gyülekezeti tagok száma. Ez azzal magyarázható, hogy az 1810-es évek közepén ismét nyugtalanság vett erőt a község lakóin, akik elhatározták, hogy Bukovinába vándorolnak ki. Nem egyértelmű mi váltotta ki a költözési szándékot, de az biztos, hogy 1816-ban Kutasi József lelkész több levélben is arról számolt be, hogy a gyülekezet bomlófélben van.³⁷ Az esperesi naplóban Juhász István esperes tömören így foglalta össze a helyzetet: „Vettem T. Kutasi Jósefrittbergi pr(édikátor) úr levelét. Írja, hogy eccl(ési)ája oszlo félben van, és hogy a tavasznál tovább nem akar az eccl(ési)a p(rédi)-kátort tartani. Más státióra való rendeltetésért instál”.³⁸ 1817 áprilisában Vég János borossebesi lelképásztor látott fantáziát a rittbergi gyülekezetben, mert felajánlotta az esperesnek, hogy elfoglalja Kutasi helyét,³⁹ ám a szétesési folyamatot valami mégis megállította, mert a vészesen fogyó gyülekezet kijelentette, hogy Kutasi szolgálatára mindaddig igényt tart, amíg vannak a falunak lakosai.⁴⁰ Majd 1820-ban maga Kutasi értesítette az esperest arról, hogy normalizálódott a helyzet, és ismét elkezdett a lélekszám emelkedni.⁴¹ Sajnos a forrásokból nem derül ki, hogyan sikerült megfordítani a folyamatot, de valószínűleg nemcsak a lelkész gyülekezet-építésben kifejtett tehetsége játszott közre, hanem az is, hogy 1818-ban Rohan herceg eladta a birtokát gr. Vojkffy Istvánnak.⁴² A földbirtokos váltás megoldotta azt a konfliktust, amely a herceg és a lakosság között fennállt, mivel a földesúr azzal vádolta a rittbergieket, hogy hanyagul művelik meg a földet.⁴³

AZ EGYHÁZSZERVEZÉS ANYAGI HÁTTERE

A rittbergi egyház történetével foglalkozó szakirodalom megemlíti, hogy 1798-ig a kincstár vállalta a lelkészi állás finanszírozását, valamint templom építését, de ez utóbbit nem teljesítette, mert a szilárd falazatú templom csak 1838-ban épült fel.⁴⁴ A Bánátban fekvő új gyülekezetek esetében állandóan napirenden volt a templom építésének kérdése, valamint az önálló lelkészi állás anyagi alapjainak a megteremtése. A rittbergi telepések 1795-ben, 1799-ben és 1800-ban is szerződést kötöttek a kamarával, amelyben az állam mint kegyúr vállalta a templom és a parókia felépítését.⁴⁵

1810-ben a kamara eladta Rittberget a francia Rohan hercegnek, így a kegyúri jogok is az új földesúrra szálltak. Ennek értelmében a kincstár által vállalt templom-építés is a herceg kötelességévé vált.⁴⁶ Ismerünk arra példát, hogy a magyarországi nagybirtokosok teljes egészében finanszírozták egy-egy templom építési költségeit, de protestáns gyülekezetek esetében inkább csak kedvezményeket nyújtottak a hívőknek.⁴⁷ A békési egyházmegyében általában maguk az egyházközségek állták a költségeket, de adományokat rendszeresen kaptak hazai és külföldi hittestvéreiktől is. A Rittbergi Református Egyházközségnek ebben az időszakban egészen biztosan nem volt annyi jövedelme, hogy abból templomot építhessen magának,

ezért feltétlenül szüksége volt a földesúr támogatására. 1818-ban Kutasi József lelkész pontosan erről a problémáról írt az esperesnek, mert a lakosságnak ahhoz sem volt ereje, hogy a kutakat kőművesekkel kijavíttassák, ezért a templom építésébe bele sem kezdtek.⁴⁸ Az egyházmegye jó diplomáciai érzékkel olyan személyeket kért fel a templom építésében folytatandó tárgyalások levezetésére, akik nagyobb fajsúlyt jelentettek egy herceg előtt, mint egy kis telepés közösség lelkipásztora. 1814-ben Szántó János Temes vármegyei táblabíró szóbeli ígéretet kapott a földesúrtól arra, hogy református templomot fog építtetni a rittbergiek számára, de ezt szerződésben nem sikerült lefektetni.⁴⁹ Juhász István öcsödi lelkipásztor valószínűleg azért kapcsolódhatott be az érdekérvényesítésbe, mert frankofon emberként kiválóan beszélt franciául, de ő sem tudott komolyabb eredményt elérni.⁵⁰

A lelkipásztori javadalmozással is komolyabb gondok lehettek, mert Kutasi Józsefnek több panaszát is ismerjük. 1810-ben a gyülekezeti tagokkal kapcsolatban semmilyen kifogása nem volt, de díjazását kevésnek tartotta.⁵¹ Elképzelhető, hogy a napóleoni háborúkat követő devalváció is közrejátszott abban, hogy a lelkész fizetését drasztikusan lecsökkentették, mert 1809-ben még 250 forintot, míg 1815-ben 60 forintot kapott egy éves szolgálataért.⁵² Ez a fizetéscsökkentés odavezetett, hogy 1820-ban az esperes segítségét kérte abban, hogy eszközölje ki járandóságának emelését.⁵³ 1816-ban arról panaszkodott, hogy a lelkészlak dűledezőfélben van, gyakorlatilag lakhatatlanná vált.⁵⁴ Mivel a parókiát 1786–1794 körül építhették, nagyon valószínű, hogy gyorsan felépített vályogházról lehetett szó, amelyet a gyülekezet nem tartott karban és 30 év alatt teljesen tönkretette az időjárás. Az egyházközség az őt megillető szavazati jogát sem tudta az egyházmegyei közgyűlésen érvényesíteni, mert 1816-ban nem tudták az utazási költségeket előteremteni arra, hogy eljussanak a Békés vármegyében található Mezőberényben rendezett közgyűlésre.⁵⁵

Ezek szerint az újonnan létrejött egyházközség anyagi helyzete bizonytalan volt, de a pénzügyi források elegendőek voltak ahhoz, hogy a magyar nyelvű egyházközség megszilárdulhasson és német elődjéhez képest ne bomoljon fel.

HITÉLET

Presbiteri jegyzőkönyvek hiányában a hitélettel kapcsolatos ismereteket leginkább az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből lehet megtudni, mert ezekben a prédikátor és a hívek vallásos életével kapcsolatban feltett kérdések és válaszok is szerepelnek.⁵⁶ A tiszántúli egyházkerületben 1762-ben nagyon részletesen szabályozták, hogyan kell a lelkipásztor és a gyülekezeti tagok vallásosságát ellenőrizni, amelyet később is aprólékosan rögzítettek. Így például a Békési Református Egyházmegyében 1787-ben, 1792-ben és 1811-ben is ennek a szellemében készítettek útmutatókat a vizitáció szakszerű lefolytatására. Ezek alapján – többek között – a hívek erkölcsi állapotát (paráznaság, istenkáromlás, templomkerülés, stb.), és a lelkipásztor szolgálatát (magánélete, prédikációinak tartalma, stb.) is ellenőrizni kellett.⁵⁷

Első látásra meglepőnek tűnik, hogy az 1787–1821 között vezetett egyházlátogatási jegyzőkönyvekben a Bánátban található gyülekezetek esetében egyszer sem jegyezték fel a hitéletre vonatkozó adatokat. Amint fentebb már említettem, egyedül 1814-ben és 1816-ban készült alaposabb jegyzőkönyv, de ezek is csak a gyülekezetek nagyságát tartalmazták. A többi esetben csak a vizitáció megtörtént voltát rögzítették. A kézírásokból megállapítható, hogy utólag írták be ezeket az adatokat a protokollum megfelelő részébe.⁵⁸ A Bánátban az egyházlátogatásokat sosem az esperes vezette, hanem legtöbbször Szántó János Temes vármegyei táblabíró és valamelyik környékbeli lelkész.⁵⁹ Vajon tényleg nem törődtek az új gyülekezetek vallásosságával?

Szerintem nem erről van szó, hanem arról, hogy nehéz volt ekkora kiterjedésű területet megfelelően igazgatni. Az egyházlátogató bizottság a Körösök mentén egy napi járás távolságban mindig talált egy református gyülekezetet, ahol a szállást és étkezést is meg lehetett oldani. A Bánátban nemcsak messzebb estek egymástól a református falvak, hanem fogadó is jóval ritkábban volt, ráadásul ezen a területen a rablótámadások mindennaposak voltak.⁶⁰ Sokkal ésszerűbb volt olyan világi személyre bízni a vizitáció vezetését, aki szükség esetén karhatalmi segítséget is igénybe tudott venni, és a környéket is jól ismerte. Szántó János egészen biztosan megfelelt ezeknek az elvárásoknak. Figyelembe kell azt is vennünk, hogy még a kálvinista értelmiség sem tudta pontosan hol helyezkednek el ezek az új falvak, hiszen Nánási Fodor Gerzson nagykörösi tanár 1824-ben semmilyen térképen nem találta meg Lieblinget.⁶¹ Mégis amennyire az egyházmegye erejéből tellett, igyekeztek minél jobban kézben tartani a bánáti ügyeket. Annak ellenére, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvben nagyon kevés adatot vezettek be a vizitációról, maradtak fenn olyan lelkészi jelentések, amelyek több oldalon keresztül taglalják a Bánátban tapasztaltakat. Ilyen volt Lendvai János 1807-ben készült jelentése,⁶² és Vörös István 1814-ben írt beszámolója.⁶³

Kutatásaim során három olyan ügyet találtam, amelyek összefüggésbe hozhatóak a rittbergi gyülekezet hitéletével kapcsolatban. Egyik eset sem a vizitációs beszámolóban maradt fenn, de elemzésük sok tanulsággal szolgálhat. Az első paráznsággal kapcsolatos: 1820-ban Kutasi József helybeli lelképásztor az esperestől kért segítséget, mert néhány férfi házasságon kívül ejtett teherbe nőket, de bűnbánat tartásra nem voltak hajlandóak, sőt azt követelték, hogy penitencia nélkül járulhassanak úrvacsorát venni: *„Itt Rittberg körül vagynak töllünk különböző vallásu férfiak, kik Reformata Fejér személyeket magok mellé véven, teréhbe [sic!] ejtenek; s a Királyi parantsolathoz ragaszkodván azt kívánnyák, hogy az Ekla követésére ne kényszeríttessenek, még is az Ur asztalához botsattassanak, holott gonosz életek, az egész gyülekezet előtt nyilván van. Az ilyeneket hozzá botsáthatom é az Úr asztalához az gyülekezet botránkozására: méltóztasson Nagy Tiszteletű Senior Uram alázatosan instálom, ebben a dologban bölts Tanáttsával értetni.”*⁶⁴

A helyzet tisztánlátása érdekében, tudnunk kell azt, hogy II. József radikálisan korlátozta az egyházfegyelmi vétségek elkövetése miatt kiszabható büntetések mértékét, amelynek keretében a testi fenyítésre való ítélet teljes mértékben kikerült az egyház kezéből, és a nyilvános (templomban tartott) bűnbocsánat helyett, a magánbűnbocsánatot (parókián tartott) vezette be. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy paráznaság vétsége miatt csak akkor ítéltetett el a presbitérium valakit, ha az önként vállalta a büntetést.⁶⁵ Ráadásul a Bánátban nehéz volt az írott törvényeknek érvényt szerezni, amelyre jó példa, hogy 1810-ben Debelliácson a tanító nem volt hajlandó betartani a lelkész által előtte felolvasott egyházi törvényeket.⁶⁶ Úgy tűnik, itt mégsem arról van szó, hogy az erkölcsi szabályokat nem tudta a lelkész ellenőrizni, mert írásos adatok bizonyítják, hogy 1806-tól kezdve egészen az 1820-as évek végéig évente két-három alkalommal megbüntettek házasságtörőket, tolvajokat és istenkáromlókat. Sokkal inkább arról lehet itt szó, hogy 1820-ban egy olyan csoportot próbált meg a prédikátor felelősségre vonni, akik anyagilag vagy szellemileg elég erősek voltak ahhoz, hogy szembe merjenek szállni a falu vallási vezetőjével. (Az is elképzelhető, hogy nem is reformátusok voltak, mert a levél szerint „töllünk különböző vallásuak” voltak, ezért a lelkész nem is ítélezhetett felettük.) Nem tudjuk, végül sikerült-e a rendbontókat megzabolázni, de az biztos, hogy 1819 és 1822 között csak nőket vontak felelősségre paráznaság miatt.⁶⁷

A második eset templomkerüléssel kapcsolatos. Kutasi József 1814-ben arról panaszkodott az esperesnek, hogy a lakosság elhanyagolja az istentiszteleteken való megjelenést, rossz idő esetén napokig feléje se néznek az imaháznak: „A Közönséges Isteni tiszteletet nem gyakorolják, noha minden nap kétszer harangoztatok, m. a, mihelyst egy kevés sár vagyon egész héten sem jelenik meg senki isteni tiszteletre a Templomba”.⁶⁸

Véleményem szerint ez nem lehetett annyira általános jelenség, mert az a két részletes beszámoló (1807, 1814), amelyek a végvári egyházak vizitációja során készültek, az állapotokról nem ilyen képet festenek. 1807-ben Lendvai János szerint Rittbergen „semmi baj nints”.⁶⁹ Vörös viszont arról tudósított, hogy néhány helybeli lakos úgy összeveszett a prédikátorral, hogy nem hajlandóak templomba járni.⁷⁰ Ezek szerint nem a vallási közöny miatt nem jártak néhányan istentiszteletre, hanem személyes konfliktusok miatt. Valószínűnek tartom, hogy az Alföldön található gyülekezetek hitéletéhez képest a Bánátban lazábbak lehettek az erkölcsök, de ez nem jelentette azt, hogy tömegesen elfordultak volna az egyháztól.

A harmadik eset a lelkipásztor fegyelmi vétségével kapcsolatos. A korabeli egyházlátogatási szabályok szerint a vizitáció során meg kellett kérdezni a gyülekezeti tagokat, mi a véleményük a lelkészük tevékenységéről, erkölcséről. Ha valamilyen kifogás felmerült, akkor azt vagy helyben megpróbálták elintézni, vagy felsőbb egyházi hatóságok elé továbbították az ügyet. A híveknek joguk volt arra is, hogy az egyházlátogatáson kívül máskor is forduljanak beadványokkal az espereshez, amelyben a lelkészük működését is kifogásolhatták.⁷¹ Rittberg esetében egy olyan ügy anyaga

került elő, amelyben 1804-ben Boros István lelkészt azzal vádolták, hogy Temesváron román pópának öltözve járkált. Az eset valószínűleg egy feljelentés során került egészen az egyházkerület elé, de maga a feljelentés elkallódott, csak Boros védekezése maradt fenn, amelyben felháborodott hangon alaptalannak mondta a vádak.⁷²

Ma már nehéz lenne eldönteni, mennyire voltak igazak a vádak, mégis elég valószínűtlennek tűnik, hogy egy református lelkész az 1800-as évek elején pópának öltözzön be, és egy többségében németek által lakott nagyváros utcáin sétálgasson. Valószínűbbnek tűnik az a magyarázat, hogy a lelképásztor és a gyülekezet között bizonyos ellentétek voltak, és igyekeztek egymást lejáratni a felsőbb egyházi vezetés előtt.

ÖSSZEGZÉS

Bízom abban, hogy újabb források tovább fogják árnyalni a rittbergi református egyház keletkezésének körülményeit, de most foglaljuk össze, mit tudtunk meg a rendelkezésünkre álló dokumentumokból!

1794-ben Rittbergen nem előzmények nélkül jött létre a református egyház, mert néhány évvel korábban már a faluban német ajkú kálvinisták saját lelképásztorot tartottak. Az újonnan érkezett magyar telepesek több mint egy évtizedig a Lieblingbe áttelepült német lakosságot leányegyházköziségként irányították. Ez a kapcsolat sok feszültségtől volt terhes, amelyet 1806-ban a két gyülekezet szétválásával sikerült megoldani. A gyülekezet építésében súlyos válságot hozott az 1810-es évek közepe, amikor a lakosság elkezdett elvándorolni, de ezt 1820-ra sikerült megfékezni. A rittbergi egyház nehéz anyagi helyzetben volt, még a parókiát sem tudta megfelelően karban tartani, és a szilárd falazatú templom megépítésére tett kísérleteik a vizsgált időszakban kudarcba fulladtak. A hitélettel kapcsolatban nagyon szórványosak az adataink, de nagyon valószínűnek tűnik, hogy az alapítást követő néhány évtizedben sokkal lazább volt az egyház erkölcsi élete, mint az ország más területein.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- ² Szmida Lajos – Nikolényi István: *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene*. Temesvár, 1901. (A továbbiakban: Szmida – Nikolényi, 1901.)
- ³ Kollega Tarsoly István: *II. József német telepesei*. PhD dolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2011. (A továbbiakban: Kollega, 2011.) 102. Vö.: Kollega Tarsoly István: *Német bevándorlók II. József korában*. Történeti Demográfiai Füzetek, 12. évf. (1993) 33–55.
- ⁴ Fata Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster, 2014. 329–330.
- ⁵ Kókai Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza, 2010. (A továbbiakban: Kókai, 2010.) 92–96.; Kovách Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Szeged, 1998. (A továbbiakban: Kovách, 1998.) 340.
- ⁶ Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Békéscsaba – Szeged, 1992. (A továbbiakban: Kis, 1992.) 89–90., 240., 250., 260.; Molnár János: *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története*

- 1920–1942. Nagyvárad, 1999. 117.; Molnár János: *A Nagyvárad (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944–1989*. Nagyvárad, 2001.; Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban*. Temesvár, 2013. (A továbbiakban: Szekernyés, 2013.) 684–691.
- ⁷ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. Debrecen, 1908. (A továbbiakban: Barcsa, 1908.) 2. köt. 322–323.; Neumann, Victor: *Multicultural Identities in a Europa of Regions. The Case of Banat*. Budapest, 1996.
- ⁸ Szmida – Nikolényi, 1901. 45.
- ⁹ Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (A továbbiakban: TtREL) I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ¹⁰ Molnár Ambrus: *A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28. Gyula, 1989.* (A továbbiakban: Molnár, 1989.) 328–333.
- ¹¹ Végvári Református Egyházközség Levéltára (A továbbiakban: VREL) a.3. Halotti anyakönyv 1794–1837; Házassági anyakönyv 1816–1837; Körendeletek 1811–1837.
- ¹² VREL a.1. Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815); Omniárium 1796–1846.
- ¹³ Barcsa, 1908. 2. köt. 86.; Milleker, F.: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Pančevo, 1925: 77–78., 92–94.
- ¹⁴ Ingrao, Ch. W.: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge, 2000. 211.; Kis, 1992. 79–81.; Vocelka, K.: *Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon*. In: Ole Peter – Roy Porter (ed.): *Tolerance in Enlightenment Europe*. Cambridge, 2000. 202.
- ¹⁵ Kis, 1992. 85–91.
- ¹⁶ Kókai, 2010. 55–69.
- ¹⁷ Kollega, 2011. 106.
- ¹⁸ Barcsa, 1908. 2. köt. 90.
- ¹⁹ Uo. 226., 231., 283., 322–323.
- ²⁰ Kovách, 1998. 343.; TtREL I.29.c.15. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Elegyesek (lelkési naplók) 1820–1916. Frantzföldi conscriptio c(irca) a(anno) 1816., valamint Debelliátsról, Rittbergről M(agyar) Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 1816. T(iszteletes) assessor Kis Bálint úr által
- ²¹ TtREL I.29.c.12. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794–1905; Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761–1889. Barkó Mihály csejti rektor és jegyző levele Juhász István esperesnek, Csejt, 1819. július 1. Kovách Géza kézikönyve sem Csejt, sem Szintár nevű települést nem ismer a Bánátban. Vö.: Kovách, 1998. 319–351.
- ²² Szekernyés, 2013. 202.; Barcsa, 1908. 2. köt. 322–323.
- ²³ Barcsa, 1908. 2. köt. 231.; Glas, Balthasar: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*. Timisoara, 1937. (A továbbiakban: Glas, 1937.) 39.; Erk, Heinrich-Schäfer, Hans (hrsg.): *Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*. Willstätt-Legelshurst, 1986. 17.
- ²⁴ Szekernyés, 2013. 264–266.; Csete-Szemesi István: *A debeljátsai (torontalvársárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Budapest, 1994. (A továbbiakban: Csete-Szemesi, 1994.) 41–43.; Bakator Judit – Mészárosné Bába Lúcia: *Hosszú a jegenyesor. Debelyácsa monográfiája*. Debelyácsa, 2003. 38, 175.
- ²⁵ TtREL I.29.i.33. A-XIXb.2. 1795. A debellatsi ref. ekklesiának 1795diki vagyis felállásakor állapotja. Vö.: Csete-Szemesi, 1994. 41–43.
- ²⁶ Barcsa, 1908. 2. köt. 322–323.; Szekernyés, 2013. 684–691.; Szmida – Nikolényi, 1901. 1–2., 52.; Kókai, 2010. 92–96. Szántó János Temes vármegyei táblabíró egyik levelében számolt be arról, hogy a herceg evangélikus és katolikus családokat is telepített Végvárra, de nem áll szándékában a református többség visszaszorítása. TtREL I.29.i.199. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19.
- ²⁷ TtREL I.29.c.14. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884; Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793–1883. Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperesnek, 1793. június 15.

- ²⁸ TtREL I.1.b.32.541. nr. 11. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Szentmiklósi Sebők Sámuel esperes és Kiss András hódmezővásárhelyi prédikátor jelentése a rittbergi ergház látogatásáról, 1794. május 17–18.
- ²⁹ Glas, 1937. 39.
- ³⁰ TtREL I.1.b.44.849. nr. 5. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7.
- ³¹ TtREL I.1.b.38.689. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István, rittbergi prédikátor jelenti az esperesnek a lutheránusokkal való elégedetlenséget, Rittberg, 1798. január 17. TtREL I.1.b.44.849. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történekről, Rittberg, 1804., július 4. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés Vésztő, 1798. február 21–22.
- ³² Kis Bálint szerint Bern kantonból, az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyve alapján Bazel kantonból érkezett Gysin. Kis, 1992. 152. TtREL I.29.a.2. Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.
- ³³ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. december 12.
- ³⁴ TtREL I.29.c.13. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei szervezet, tisztikar, ügyrend 1791–1893 I; Egyházmegyei gyűlés 1787–1861. Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.
- ³⁵ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Hódmezővásárhelyen 1798. október 26.
- ³⁶ TtREL I.29.h.1. Egyházlátogatás Rittbergen 1814 és 1816. Sajnos nagyon ritkán tartottak a bánati gyülekezetekben vizitációt, miközben a többi településen 1787-től kezdve évente személyesen megfordult az esperes.
- ³⁷ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József rittbergi lelkész levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1816. január 8. valamint Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. február 20.
- ³⁸ TtREL I.29.o.1. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862. 1816. december 12.
- ³⁹ TtREL I.29.o.1. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816–1948. Esperesi napló 1816–1862. 1817. április 4.
- ⁴⁰ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. A rittbergi gyülekezet igazolása Kutasi József lelkészi munkájáról, 1816. január 8.
- ⁴¹ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.
- ⁴² Szekernyész, 2013. 684–691.; Szmida – Nikolényi, 1901. 5.
- ⁴³ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1814. január 12.
- ⁴⁴ Barcsa, 1908. 2. köt. 322–323.; Szmida – Nikolényi, 1901. 3.; TtREL I.1.b.38.704. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. A rittbergi és a lieblingi prédikátor fizetéséről, Buda, 1798. január 16.
- ⁴⁵ VREL d.1. Igazgatási iratok. Szerződés a kamara és Rittberg telepesei között, 1795. július 5. Másolat; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1799. július 23. Másolat.; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1800. június 6. Másolat.
- ⁴⁶ Szmida – Nikolényi, 1901. 1–2., 52.
- ⁴⁷ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzása 1711–1848.* Budapest, 1980. 103–104.
- ⁴⁸ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1818. június 24.
- ⁴⁹ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19.
- ⁵⁰ Kósa László: *A gyula református egyház története.* Gyula, 2008. 272–273.; TtREL I.1.b.53.1104. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Juhász István levele Luis Victor Meriadec de Rohan Guemeni hercegnek, Öcsöd, 1814. április 14.

- ⁵¹ TtREL I.1.b.50.1003. nr. 9. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Békési egyházmegye végzései több ügyben, Vésztő, 1810. június 21.
- ⁵² VREL a.1. Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815); Omniárium 1796–1846.
- ⁵³ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.
- ⁵⁴ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. december 12.
- ⁵⁵ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Rittbergi református egyház levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1816. február 26.
- ⁵⁶ Tóth Krisztina: *Katolikus és protestáns egyházlátogatási jegyzőkönyvek*. Levéltári Szemle, 57. évf. (2007) 3. sz. 56.
- ⁵⁷ Kis, 1992. 156.; Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen, 1964. (A továbbiakban: Tóth, 1964.) 29.; TtREL I.29.c.13. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei szervezet, tiszttakar, ügyrend 1791–1893 1; Egyházmegyei gyűlés 1787–1861. Az esperesi visitációs ideához tartozó jegyzések A(nno) 1787. TtREL I.29.f.3. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Felsőbb hatósági körlevelek 1606–1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766–1878. Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20.
- ⁵⁸ TtREL I.29.h.1. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843.
- ⁵⁹ Vö.: TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1819. szeptember 20.
- ⁶⁰ TtREL I.1.b.50.1003. nr. 14. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Gyarmati Ferenc jelentése a püspöknek a Légárdi úgyról, Szentés, 1810. december 28.
- ⁶¹ TtREL I.29.i.108. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Liebling 1794–1803. Nánási Fodor Gerzson levele Juhász István esperesnek, Nagykőrös, 1814. július 9.
- ⁶² TtREL I.29.c.13. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei szervezet, tiszttakar, ügyrend 1791–1893 1; Egyházmegyei gyűlés 1787–1861. Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.
- ⁶³ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Vörös István levele a szueprintendensnek (másolat), Rittberg, 1814. január 17.
- ⁶⁴ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.
- ⁶⁵ Szigeti Jenő: *A református egyházfegyelem gyakorlásának válsága a XVIII. és XIX. század fordulóján*. In: Horváth Emőke (szerk.): *Bűn, bűnhődés, büntetés*. Budapest, 2011. 70–80.; Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*. Debrecen, 1941. 148–152.
- ⁶⁶ TtREL I.1.b.50.1003. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Víg János debelliácsi prédikátor panasza Légárdi Márton ellen, Debelliács, 1810. január 29.
- ⁶⁷ VREL a.1. Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815); Omniárium 1796–1846.
- ⁶⁸ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Kutasi József levele az esperesnek, Rittberg, 1814. január 12. (másolat).
- ⁶⁹ TtREL I.29.c.13. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691–1979. Egyházmegyei szervezet, tiszttakar, ügyrend 1791–1893; Egyházmegyei gyűlés 1787–1861. Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.
- ⁷⁰ TtREL I.29.i.199. Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Vörös István levele a szueprintendensnek (másolat), Rittberg, 1814. január 17.
- ⁷¹ Molnár, 1989. 328–333.; Tóth, 1964. 29.
- ⁷² TtREL I.1.b.44.849. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743–1980. Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történekről, Rittberg, 1804. július 4.